

SZEMLE

Benkő Loránd, *Az ómagyar nyelv tanúságtétele Perújítás Dél-Erdély Árpád-kori történetéről*

Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 29.
MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2002. 114 lap

1. BENKŐ LORÁND már régtől fogva, tulajdonképpen pályakezdése óta foglalkozik Erdély történetével, nyelvi, kulturális örökségével. Bár sokoldalú munkássága, választott és osztályrészül kapott feladatai nem tették lehetővé, hogy folyamatosan dolgozzon kedvenc témáin, de a szülőfölddel kapcsolatos kérdések gyakran — mintegy búvópatakként — bukkantak föl írásaiban. Kezdetben a székelység múltjának sokat vitatott problémái álltak figyelme középpontjában, később kutatási köre kiszélesedett, és magába foglalta a Kárpátokon túli, moldvai magyarságot, a csángók településtörténetét is. Ezúttal egy elhanyagoltabb, de talán nem kevésbé fontos terület, Dél-Erdély Árpád-kori viszonyai kerültek vizsgálata fókuszába. A régebb óta érlelődő téma formába öntésének apropóját a magyar államalapítás ezeréves jubileuma adta. Az Erdélyi Múzeum Egyesület 2000 júniusában ünnepi ülésel emlékezett meg a jeles évfordulóról, ahol a szerző először fogalmazta meg nyilvánosan idevágó gondolatait. Az elhangzott előadást két felkérés követte. Az Erdélyi Múzeum Egyesület elnöke az ünnepi tudományos ülészak köteté számára kért egy bővített kéziratot, az MTA elnöke pedig felajánlotta az önálló könyvként való megjelentetést. Az olvasó tehát először az Erdélyi Tudományos Füzetek 231. számát vehette kézbe 2001-ben, ahol Benkő Lorándon kívül Bóna István, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor és Vekov Károly publikálták írásaikat „Erdély a keresztény magyar királyságban” kötet cím alatt.

Most, hogy a könyvvé terebélyesedett tanulmány is megjelent, szólnunk kell röviden a két változat egymáshoz való viszonyáról. Az első címe „Észrevételek Erdély déli részeinek korai Árpád-kori történetéhez” (alcím: „Viaskodás romantikus látomásokkal”) akár változatlanul is maradhatott volna, hiszen pontosan jelzi a témavezetés irányát. A duplára nőtt terjedelem és vele összefüggésben a dúsított tartalom viszont alkalmat adott új címadásra: „Az ómagyar nyelv tanúságtétele”. (A korábbinál tömörebb cím — mint később kiderült — összefüggésben van a „Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok” sorozat borítótípusgráfiai hagyományával is.) Az alcím ezúttal főcím értékű: „Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről”. A „Viaskodás romantikus látomásokkal” korábbi kitétel még a tudománytörténeti előzményekre utalt, a múlttal való szembeállításra, a „perújítás” viszont inkább a jelenre és a jövőre teszi a hangsúlyt: az új eredmények, érvek bemutatására. Az első tanulmány — egy súlyos betegség közbejötté miatt — nélkülözni volt kénytelen a filológiai apparátus nagy részét (pl. a jegyzeteket), és maradtak elvarratlan szálak az okfejtésben is. Mindezek a hézagok a könyvváltozatban már eltűntek, sőt új mozzanatok is felszínre kerültek, régebbi gondolatok pedig tovább érlelődtek. (Érdekes feladat lehet majd a jövő tudománytörténetésének a különböző szövegváltozatok összevetésével a témakörök kibomlását nyomon követni.)

2. A könyv három főfejezetből áll, melyeket a mű élén előszó és bevezető, végén pedig rövidítésjegyzék és névmutató foglal keretbe. Az előszóból megismerhetjük a mű keletkezésének, formálódásának külső körülményeit, a bevezető pedig a belső, tudománytörténeti előzményekre, mozgatórugókra és a legfontosabb módszertani alapelvekre mutat rá.

Benkő Loránd tisztelettel és elismeréssel szól a XX. század első felének történeti nyelvtudományáról, a klasszikussá vált nagy elődökről: Pais Dezsőről, Melich Jánosról, Németh Gyuláról, Erdélyi Lajosról, illetőleg a tudományos kritika nagymestereiről, Kniezsa Istvánról, Ligeti Lajosról, Moór Elemérről és másokról, akik iskolateremtő munkásságukkal nemcsak a nyelvészetben al-

kottak maradandót, hanem meghatározó hatást gyakoroltak a történettudománynak az ős- és ómagyar korról foglalkozó vonulatára is. A perújítás az említett nagy elődök néhány, dogmává merevülő vagy többé-kevésbé elavult tételeivel, illetőleg az ezekből származtatható történettudományi nézetekkel szemben fogalmazódik meg. A XX. század második felében ugyanis oly mértékben fejlődött a történeti stúdiók — köztük például a nyelvészet, település- és népiségtörténet, néprajz stb. — eszköztára és módszertana, hogy újra napirendre kellett tűzni egy sor korai magyar történeti kérdést.

Mint az közismert, a történeti nyelvészetnek ott van kiemelt jelentősége, ahol a többi társadalomtudomány forráshiánnyal küzd. A módszeres névviszálát, amely épít az etimológiára, de tovább is tud haladni a tipológia és a rokon tudományok irányába, régen és ma egyaránt elsőrendű pillére a történeti kutatásnak. Óvakodnia kell azonban — figyelmeztet a szerző — néhány jellemző csapdától. Ilyen például a török névetimonok indokolatlan előnyben részesítése („névtani romantika”) vagy a krónikák állításainak nem kellő kritikával való kezelése. Abban, hogy Anonymus gesztájának valóság- és meselemeit ma sokkal világosabban el tudjuk egymástól választani, illetve hogy a Mester kompozíciós és névválasztási technikáját szinte „testközelből” ismerjük, épp Benkő Loránd professzor úr munkásságának van talán a legnagyobb szerepe. Legutóbb a „Név és történelem” (Bp., 1998.) című tanulmánykötetével bizonyította a mondottak fontosságát.

A másik ígéretes terület a történeti nyelvöldrajz, amely nyelvatlaszok nagyszámú újkori adataira építve képes korábbi nyelvi és településtörténeti állapotok rekonstruálására. Esetünkben a településtörténeti viszonyok és mozgások megvilágítása kerül az első helyre. Hogy ezen a téren még nagyon sok a feltárnivaló, annak eddig a magyar nyelvatlaszkiadás és -feldolgozás késsége volt a fő oka. A magyar nyelvjárások atlasza már elkészült, de az Erdély vonatkozásában kulcsszerepű romániai magyar nyelvatlasz publikálása még folyamatban van. — Az adatok hozzáférhetősége azonban még nem minden! Olyan módszertan is szükségesletetik, amely képes áthidalni az ő- és újmagyar kor közti 6—8 évszázados időbeli távolságot, azaz mai nyelvjárásai adatokból középkori állapotokra és folyamatokra tud következtetni. E módszertan hazai kidolgozásában Benkő Lorándnak ugyancsak úttörő érdemei vannak (l. pl. akadémiai levelező tagsági székfoglalóját 1967-ből: A nyelvöldrajz történeti tanulságai: I. OK. 24. 29—48).

3. A könyv első főfejezete az úgynevezett Gyula-kérdést járja körül. Dél-Erdély központja, a nagy kiterjedésű középkori Fehér megye székhelye Gyulafehérvár volt. A városnév előtagjának, illetve az ettől független ómagyar *Gyula* személynéveknek a vizsgálata számos fontos onomasztikai és extralingvisztikai kérdést hoz a felszínre: például hány *Gyula* nevű főember játszott szerepet Erdély korai történetében, milyen volt a személynévek és helynevek kölcsönviszonya, kronológiája, illetve a régi *gyula* tisztség- és méltóságnév meddig lehetett eleven, továbbá mely személynévek hozhatók összefüggésbe a gyula méltósággal. Mindezen kérdésekben elég nagy volt a homály és a zűrzavar az eddigi szakirodalomban, így a szerzők mindig az elméletükbe legjobban illő interpretációkat választották ki. Benkő Loránd aprólékos munkával számba veszi a legkorábbi Gyulákat (meg is számozza őket), a méltóságnévvel kapcsolatban pedig arra a végkövetkeztetésre jut, hogy közszoí használata korábban háttérbe szorulhatott, mint azt a történészek és nyelvészek többsége eddig gondolta. Sőt „Névöldrajzi viszonylatban sincs indoka annak, hogy a Gyulák Erdélyhez kötöttsége a személynévi minőségtől eltérő, más névminőséggel, tisztségnévvel szükségszerűen járjon együtt, illetőleg ilyet sajátos regionális jelleggel őrizzen meg” (i. m. 25). Érdekes, bár további érveket kívánó az az okfejtés is, mely szerint ha Árpád gyula tisztséget viselt, halála után egy ideig „foglalt”, „védett” lehetett ez a méltóságnév, tehát például az első erdélyi Gyula nem viselhette. Hogy a *Gyula* nevek mellett feltűnő *rex*, *dux* stb. megjelölések milyen státust, illetve milyen magyar terminust takarnak, Benkő Loránd szerint pontosan nem határozható meg.

A Gyula-kérdés két utolsó alfejezete „A Gyulák helyzete Dél-Erdélyben” és a „Gyula-előzmények?” címet viseli. Az előbbiben annak a három főrangú személynék a társadalmi és területi helyzetét, kapcsolatait elemzi, akik az elsők között viselték a *Gyula* nevet. Itt tárgyalja a szerző

a Gyulák családjában felbukkanó török etimonú személynevek ügyét, elhárítva azt a korábbi ötletet hogy ezek a névdivat által vezérelt névadások az illető családok török nyelvűségére utalának. Ebben az alfejezetben kerül terítékre a *Gyulafehérvár* helynév részletes elemzése is. Az utolsó fejezetet a szerző annak vizsgálatára szenteli, hogy Anonymus gesztája mennyiben tanúskodhat az erdélyi honfoglalás ügyében, és az Erdélyre vonatkozó szakaszok hogyan járulnak hozzá a Gyulák előtörténetének rajzához. Tekintettel arra, hogy a Magiszter kénytelen volt regényes gesztáját túlnyomórészt költött személyekkel benépesíteni, Benkő Loránd itt is a legnagyobb óvatosságra int. Így van ez a Töhötöm-történettel is: sem maga Töhötöm, sem pedig a hozzá szorosabban kapcsolt figurák (Gyula, Zombor, Harka stb.) nem valós történeti személyek. Anonymus leleménye a Szombor és Zombor nevek egybevonása is. (Az itt futó szövevényes szálak kibogozását a személynevek—helynevek és a meseszövevés összefüggésének felderítését a szerző már korábbi tanulmányai-ban elkezdte, ill. elvégezte, vö. pl. Erdély P. mester gesztájában: Név és történelem 98—100).

4. A második főfejezet „A magyar népesség” címet viseli. Az előtérben itt is a névtani vizsgálatok állnak. Az első alfejezet Erdély táji, névi szemléletét tárgyalja az *Erdély* tájnévre alapozva. Az itt vázolt gondolatok többségével is már megismerkedhetett az olvasó Benkő Loránd korábbi publikációiban (vö. Név és történelem 95—8), például azzal a szellemes feltevessel, hogy ’Erdő el(ve)’ típusú szerkezetet, illetve szóösszetételt már a Keleti-Kárpátok előterében tartózkodó etelközi magyarság is alkotott, de más szemléleti háttérrel: keletről nyugat felé tekintve. A visszonyítás alapjául először a Kárpátok hatalmas erdőrengetegei szolgáltak. Benkő szerint az *erdő* szó az Árpád-korban szűkebb jelentésű volt a mainál: a nagy kiterjedésű hegyvidéki erdőkre vonatkozott. (Érdemes lenne összegyűjteni az ’erdő’ jelentésű ómagyar szavakat a szörványok nagy tömegéből, így a jelentésmező tagolódásáról is határozottabb véleményt nyilváníthatnánk. Ehhez jó alapot adhatnak a most kiépülőben levő névtani adatbázisok.) Benkő Loránd külön alfejezetet szán a legfontosabb korai magyar helynevek területi és tipológiai vallomásának (víznevek, településnevek, *-d*, *-gy*, *-aj/-ej* ~ *-i* képzős helynevek stb.). Ezek lokalizálása után jól kirajzolódnak Dél-Erdély magyarok lakta vidékei. A típusvizsgálatot kiegészíti néhány speciális helynév elemzése (*Fajsz*, *Bogát*, *Dzsécsa*, *Zoltán*, *Asszonynépe* stb.). Az alfejezet végén a Dömösi Adománylevélből két Maros menti település személynévanyagának szemléje következik. (A falvakban sószállítók laktak.)

A „Fehérvár védelmére utaló nyomok” című alfejezet ismét helynevekre támaszkodva a háromszéki székelység előző lakhelyét vizsgálja (szintén korábbi Benkő-tanulmányok nyomdokain járva). A sepszi, kézdi, orbai székelyek ugyanis — mint az köztudomású — a későbbi Szászország területén stratégiai védelmi feladatokat láttak el a Sebes, Kézd, Orbó patakok völgyében. Tudnunk kell azonban, hogy az *Orbó* név a közhiedelemmel ellentétben nem Szászország környékére, illetve az ottani vízre, hanem egy másik Orbó-völgyre vonatkozik Nagyenyedtől délre. A szerző kitér arra is, hogy valószínűleg kézdi székelyek szállták meg az Aranyos alsó folyását is. A XVI—XVII. századi nyelvi adatok arról tanúskodnak, hogy az aranyosszéki székelyek nyelvjárási asszimilációja akkorra befejeződött. Benkő Loránd ezt a környező mezősegi magyarság nagy népi-nyelvi erejével magyarázza.

A székelykérdés felbukkan a névtani fejezetek közé beillesztett rövid nyelvöldrajzi betétben is („A történeti nyelvöldrajz tanúságtétele”: 55—8), de a központban a Fehér megyei magyarság korai térfoglalása, a szomszédos nyelvjáróterületekhez való viszonya áll. A következtetések forrásául a nyelvatlások szolgálnak, de a fejezet annyira tömör, hogy adatközlésre, konkrét jelenségvizsgálatra nem kerülhetett sor. Az olvasó azonban a felvillantott néhány részletből is megsejtheti: a jövő kutatóinak ezen a téren még nagy lehetőségei vannak.

5. A harmadik főfejezet néhány háttérkérdést tárgyal. A „Lehetséges kapcsolatok” című alfejezetben például felvetődik annak a kérdése, hogy a dél-erdélyi magyarság a honfoglalással ke-

rült-e a Maros—Küküllők vidékére, vagy később települt oda. A szerző inkább az utóbbi lehetőség felé hajlik, bár megjegyzi, hogy korabeli adatokra vagy nyelvföldrajzi fogódzókra e vonatkozásban nem támaszkodhatunk. Inkább sejtésként fogalmazható meg az a gondolat, hogy a Gyulafehérvár környéki magyar tömb is a központi nyelvterület valamely részéről, talán épp a Maros alsó folyásának tájáról húzódott be Erdély belsejébe. Benkő Loránd újólag elhárítja azt a lehetőséget, hogy a csángók és a mezőségiak nyelvjárása közti párhuzamok úgy keletkeztek volna, hogy az etelközi magyarok egy része Moldvában maradt, nagyobb tömbjük pedig Erdélybe, a Maros vidékére települt volna. A vándorlás iránya csak fordított, nyugat—keleti irányú lehetett, és nem választható el az Árpád-kori népesség nagyszabású keleti terjeszkedésétől. A szerző — korábbi kutatásaival összhangban — a csángók legkorábbi kirajzásainak belső-erdélyi forrásvidékére is rámutat, meglehetősen határozottsággal utalva arra, hogy „a legkorábbi csángó csoportok a tatárjárást követő időkben az Aranyos alsó folyásának vidékéről költöztek a Kárpátokon túlra” (i. m. 81, vö. még uő.: MNyTK. 188. sz. 23). Ez utóbbi megállapítás újabb nyelvföldrajzi vizsgálatokkal valószínűleg árnyalható, pontosítható lesz.

A könyv záró szakaszaiban öt név, illetve személy kerül terítékre azon az alapon, hogy a korai Árpád-korban — a források híradása szerint — valamilyen kapcsolat fűzte őket Dél-Erdélyhez, vagy a Gyulákhoz. Közülük Glád, Keán és Ajton részesül bővebb elemzésben. A tüzetes vizsgálat ismét arra az eredményre vezet, hogy Ajton kivételével valószínűleg egyikük sem volt létező, illetőleg az adott korra datálható személy. Nagyon tanulságos, sok új eredményt hozó szakasz például a Keán-kérdést boncolgató rész. Keán (Keanus magnus) Anonymus szerint Bulgária fejedelme, Szalán vezér őse volt, a többi krónika is említést tesz róla, egyre több motívummal színesítve a róla festett képet. Azok a részletek, amelyek személyét Erdélyhez és a Gyulákhoz kötik, a XIV. századi krónikakompozícióban bukkanak fel, és Ákos mester krónikaírói tevékenységéhez köthetők. Korábbi szakirodalomra hivatkozva Benkő Loránd kiemeli, hogy Ákos mester nemcsak ismerte a Gyulákat, hanem szoros összeköttetésbe is került velük. Az úgynevezett Kán-Gyulák feltehetően baranyai eredetűek, de Erdélyben erős birtokszerező tevékenységet folytattak, s ennek mintegy szellemi megtámogatására kapóra jött a tudós krónikaíró „múltteremtő, múltszépitő” munkája. Ákos mester többek között a honfoglaló kapitány, „első” Gyula leszármazottjának mondja László fia Gyulát, a Kán nemzetség egyik nevezetes tagját. Benkő Loránd részletesen taglalja a *Kán*, *Keán*, *Kaján* stb. személy- és helynevek viszonyát, a szóba jöhető személyek kilétét, a nevek mögött meghúzódó közszói etimon kérdését. A török eredetű *kaġan*-nal kapcsolatban hasonló végkövetkeztetésre jut, mint a *gyula* foglalkozás- és méltóságnév esetében: léte a korai ómagyar végén köznévként már nem igazolható, csupán tulajdonnévben adatható. A Keán-kérdést tehát a jövő történészeinek és nyelvészeinek a legnagyobb óvatossággal kell kezelni.

6. BENKŐ LORÁND könyve nem könnyű olvasmány. Olyan sűrű problémaszövevényben kalauzolja az érdeklődőt, olykor ingoványos helyeken is átvezetve, hogy az útítársul szegődő kénytelen tudomásul venni: ezen a tájon csak apró, óvatos léptekkel lehet és szabad előre jutni. A tudományos értekező próza veretessége, az összetett formákat előnyben részesítő bonyolultsága is lassúbb haladásra készíti az olvasót. Akit viszont nem riaszt a problémák ily mértékű töménysége, a megoldási kísérleteknek több tudományt átívelő építkezése, és kedveli a türelmes, meditatív olvasást, nem fárasztja, hanem gyönyörködteti az itt-ott ódon stílus, az erdélyi ízeket is rejtő egyéni nyelvezet, az tapasztalatokkal gazdagon megrakodva teheti le a könyvet, legyen nyelvész, történész vagy a nemzeti múlt iránt érdeklődő lelkes amatőr.

JUHÁSZ DEZSŐ